

ULBS

Universitatea "Lucian Blaga" din Sibiu

Școala doctorală interdisciplinară

Domeniul de doctorat: **ISTORIE**

TEZĂ DE DOCTORAT

TABLOUL VOTIV ÎN TRANSILVANIA.
REPREZENTAREA CTITORILOR ÎN
PICTURA MURALĂ ÎNTRE SECOLELE
XIV-XVIII

doctorand:

PAUL VICTOR LANGA

conducător științific:

Prof. univ. dr. habil. IOAN ALBU

Tabloul votiv în Transilvania. Reprezentarea ctitorilor în pictura murală între secolele XIV-XVIII

În perioada secolelor XIV-XVIII Transilvania este marcată, la fel ca Moldova și Țara Românească, de amenințarea otomană cu care duce lupte neîntrerupte sub autoritatea maghiară care stăpânește această provincie până în anul 1541.¹

Românii transilvăneni se vor afirma în aceste lupte prin fapte de arme pentru care vor primi în proprietate sate unde își vor construi biserici de zid.² Acestea vor fi primele acte de ctitorire din perioada studiată.

Asupra lor și-a îndreptat atenția cercetătoarea Elena Dana Prioteasa prin studiile referitoare la pictura murală din Transilvania, zona județului Hunedoara (bisericiile din Sântămărie Orlea, Densuș, Strei, Streisângeorgiu, Leșnic, Ribița, Crișcior) și a județului Arad (biserica din Hălmagiu), dar și printr-un studiu al imaginii ctitorilor zugrăviți în interiorul acestora și a inscripțiilor care însoțesc pictura murală.

Prezenta lucrare este o extindere a cercetării referitoare la reprezentările ctitorilor în pictura murală pentru întreg teritoriul Transilvaniei din perioada secolelor XIV-XVIII. În acest sens, au fost identificate nouăsprezece monumente în care se regăsesc reprezentări ale ctitorilor sau donatorilor, imagini care au fost studiate atât documentar, cât și în teren, abordând o tratare interdisciplinară a acestora din punct de vedere istoric, artistic și religios. Dat fiind faptul că în unele cazuri imaginile s-au pierdut sau sunt degradate, a fost efectuată de asemenea o analiză a stării de conservare a acestora.

Cercetarea de față debutează cu studiul aspectelor sub care a fost reprezentat conducătorul în decursul timpului, continuă cu analiza imaginilor cu ctitori sau donatori

---

¹ Ioan-Aurel Pop, *Transilvania în secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea (cca 1300-1456)*, în Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler (eds.), „Istoria Transilvaniei”, vol. 1 (Până la 1541), pp. 236-238, 278-282.

Anton E. Dörner, *Transilvania între stabilitate și criză (1457-1541)*, în Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler (ed.), „Istoria Transilvaniei”, vol. 1 (Până la 1541), pp. 297-302.

² Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, pp. 246-247, 264, 272-273.

regăsite în picturi murale, în altare sau icoane din Europa și cercetează pe larg asimilarea acestor modele atât în pictura murală din Moldova și Țara Românească, cât și în contextul programelor iconografice din Transilvania sub influența provinciilor învecinate.

Obiectivele propuse spre a fi analizate în cadrul cercetării sunt evoluția programelor iconografice și tablourilor votive din Transilvania între secolele XIV-XVIII, relația imaginii votive cu programul iconografic din care face parte, dar în special elementele tehnice și stilistice ale tablourilor votive, analiza unui repertoriu de imagini memoriale aflate în lăcașurile de cult și analiza stării de conservare a imaginilor și monumentelor cercetate cu eventuale propuneri de conservare a acestora.

Imaginile analizate în cadrul lucrării sunt realizate în tehnica frescei, o tehnică de pictură ce presupune o grijă deosebită atât în execuție, cât și în conservarea acesteia în condiții prielnice. Majoritatea imaginilor aflându-se, după cum am amintit, într-o stare de conservare precară, cauzată de contextul istoric, intervenții inadecvate ale factorului uman în întreținerea acestora sau cauze naturale, există posibilitatea pierderii acestor mărturii, circumstanță care ar duce la pierderea a numeroase aspecte de ordin istoric, social sau religios.

Astfel, necesitatea elaborării unei cercetări de acest tip și publicarea rezultatelor ei o consider necesară atât din punct de vedere istoric, în special pentru istoria artei și pentru cei ce studiază aceste imagini memoriale, cât și din punct de vedere patrimonial și identitar.

Cele cinci capitole ale tezei traversează perioadele istorice din Antichitate până în Evul Mediu, cu accent pe perioada medievală, urmărind diversele manifestări artistice care au în prim-plan figura conducătorului, o expunere a manifestărilor cu caracter devoțional și tratând în cea de-a doua parte a lucrării originea și evoluția imaginii votive, în centrul atenției fiind reprezentarea ctitorilor în pictura murală din Transilvania între secolele XIV-XVIII.

Primul capitol, *Abordarea metodologică. Delimitarea ariei de cercetare*, expune date privind aria și contextul avute în vedere la momentul elaborării acestei lucrări de cercetare, precum și metodele utilizate în realizarea cercetării și motivele pentru care au fost abordate aceste metode.

Metodologia de cercetare propusă este constituită dintr-un set de metode precum cercetarea istorică, studiul de caz, explicația descriptivă, analiza cauzelor, metoda comparativă, metoda deductivă și metoda analogică, ținând cont de perioada cercetată, secolele XIV-XVIII, când Transilvania se afla sub alte stăpâniri, dar și de relațiile culturale și politice ale domnitorilor români cu statele învecinate și influențele artistice datorate acestora.

Perioada cercetată este cuprinsă între secolele XIV-XVIII, interval de timp în care își fac apariția în Transilvania primele manifestări artistice legate de afirmarea unor personalități cu atribuții importante în societate și care în decursul vremii încearcă să se alinieze la ideile și comportamentele vehiculate în celelalte provincii, respectiv Țara Românească și Moldova. Totodată în a doua jumătate a intervalului menționat observăm o schimbare și în execuția programelor iconografice, ctitorii sunt personalități cu alte posibilități materiale și alt orizont cultural, fapt care se poate observa și în ținuta acestora din reprezentările votive.

Aria cercetată pentru identificarea și analiza imaginilor votive este teritoriul Transilvaniei sub forma acesteia în perioada menționată. Din punct de vedere al programelor iconografice am adăugat în aria de cercetare și zona Maramureșului, deoarece anumite aspecte și elemente ilustrate în pictura bisericilor de lemn din acest areal se regăsesc și în programele iconografice ale bisericilor din Transilvania.

În prima parte a celui de-al doilea capitol este realizată o expunere generală a evoluției programului iconografic în bisericile din Transilvania și al celor de lemn din Maramureș avându-se în vedere contextul social și religios, zugravii care au activat în zonă și influențele venite din afara granițelor. În cea de-a doua parte a capitolului este prezentată originea și evoluția tabloului votiv, pornind de la primele manifestări cu caracter votiv până la apariția imaginilor cu caracter votiv și apariția ctitorilor sau donatorilor în cadrul acestora sub diverse aspecte.

Factorii care stau la baza redactării programelor iconografice sunt de natură culturală, economică, dar și politică. Relațiile domnitorilor români cu țări învecinate, călătoriile acestora în străinătate, circulația de mărfuri, contactul cu diverse medii artistice, precum și circulația unor meșteri care își școlesc ucenicii pe teritoriul țării noastre vor contribui semnificativ la aspectul programelor iconografice și răspândirea unor elemente cu rădăcini bizantine adaptate mentalității epocii. Singura sursă prin care oamenii de rând, fără știință de carte, puteau lua contact cu învățătura creștină erau diverse cărți care circulau în Evul Mediu, precum *Biblia săracilor* sau cele care făceau referire la mântuirea sufletului. Din aceste preocupări, consecințe ale momentelor critice la care luau parte, cum ar fi luptele sau bolile, rezultă programe iconografice care îndeamnă spre învățătura morală, dar și spre o reflecție la viața de apoi, pocăință și mântuirea sufletului. Astfel, sunt răspândite diverse teme legate de sfinți protectori împotriva molimelor (*Sfântul Hristofor*), *Patimile Mântuitorului* și *Taina Euharistiei*, dar și *Judecata de Apoi*. Ultimele două teme sunt menite să amintească jertfa lui Hristos pentru răscumpărarea oamenilor și modul în care omul se prezintă în fața lui la cea de a doua venire.

O altă trăsătură importantă a programelor iconografice este prezența *sfinților militari*, în unele cazuri evlavia fiind atât de mare încât li se oferă zugrăvirea figurii lor în absida altarului, loc unde sunt de obicei reprezentați *părinții Bisericii*. Acest fapt este întâlnit ca urmare a activității militare a ctitorilor și a faptelor pe care și le-au asumat, în cazul domnitorilor, în momentul încoronării și ungerii.

Inedită este dubla semnificație a programelor iconografice văzută prin filtrul persoanei ctitorilor situată în cadrul *Bisericii Triumfătoare*, între sfinți mucenici și cuvioși. Pe de-o parte, unii dintre aceștia sunt considerați patroni spirituali ai zonei de proveniență a ctitorilor, iar pe de altă parte, aceștia sunt protectori în activitățile politico-militare sau martori în actele religioase sau sociale, precum fapte de filantropie, cucernicie sau menținerea tradițiilor religioase creștine. De asemenea, mai sunt prezente și scene de sine stătătoare în care conducători care au luptat sub semnul crucii și al creștinismului sunt zugrăviți în apropierea imaginilor ctitorilor. Două cazuri des întâlnite în pictura bisericilor din Transilvania sunt *Sfinții Împărați Constantin și Elena*, moșteniți prin tradiția bizantină, și *cei trei regi sfinți ai Ungariei (Ștefan, Ladislau și Emeric)*, reprezentați în ctitoriile cneziale din județul Hunedoara sau în bisericile de rit catolic. Toate acestea relevă legătura vădită dintre planul material și cel spiritual, reflecțiile la viața de apoi și pregătirea ctitorilor pentru aceasta, dar și moștenirea sau consacrarea înaintașilor pe care-i au ca model, încercând să atingă idealul de comportament al acestor figuri emblematice atât din punct de vedere istoric, cât și din punct de vedere religios, într-o perioadă în care aceste aspecte erau destul de fragile în urma evenimentelor care se petreceau nu doar la nivelul regiunii Transilvania, ci în întreg sud-estul european.

Odată cu mutarea serviciului religios colectiv din afara incintei templelor în interiorul rotundelor sau bazilicilor și preluarea conducerii statului de către bazilei, considerați trimiși ai lui Dumnezeu pe pământ (aspect preluat din cultura orientală), activitatea de ctitorire începe să capete amploare, doi factori care o influențează fiind faptele de filantropie și evlavia, virtuți pe care aceștia trebuiau să le atingă.

În această perioadă își vor face apariția tablourile votive ale ctitorilor, mai întâi sub formă de mozaicuri, iar apoi sub formă de frescă, fiind incluse în programul iconografic al bisericilor de rit bizantin, inițial neexistând o regulă a poziționării respectivei reprezentări. În timp, poziția va fi stabilită pentru peretele de vest al naosului, gropniță sau pronaos în funcție de scopul pe care îl îndeplinește, comemorativ, regăsit în general, sau funerar, dacă se află în apropierea criptelor.

Dacă oamenii de rând, aristocrații sau patriciatul urban participau inițial la servicii religioase în spații private sau semi-private, activitate care a avut loc și în perioada medievală

și are loc și în zilele noastre, fapt dovedit prin diversele tipuri de jertfe aduse, începând cu cea a pâinii și vinului folosite în cadrul Liturghiei, până la diverse obiecte sau reprezentări care aveau rol de protecție și mântuire, ctitoriile devin un mod de afirmare în rândul societății prin construcția de lăcașuri de cult sau donații oferite acestora, toate daniile purtând semnătura scriptică, prin pisanii, sau vizuală, prin portret, a celui care a contribuit la acest act, fiind o perioadă considerabilă de timp un privilegiu al celor cu un potențial material ridicat, ulterior regăsindu-se și nobilimea, boierii, preoții, călugării sau negustorii în ipostaza de ctitori ai unui lăcaș de cult, cu toții ajutați de localnici ai zonei unde se ridică acea fundație.

Titulatura privind ctitorii sau donatorii, întâlnită sub forme diverse în documente sau inscripții, precum și un studiu al diverselor tipuri de ctitorii și informații privitoare la modul în care se realizau acestea, ne oferă o imagine a evoluției și semnificației imaginii fondatorilor. Conducătorii, reprezentați la începuturi ca luptători și stăpâni, suferă o transfigurare prin modul în care devin mijlocitori între lumea materială și cea spirituală, revenind spre sfârșitul perioadei studiate la această legitimare, întâlnită uneori până atunci doar în inscripții. Pe de altă parte, formulele din pisanii folosite în scop de rugăciune pentru mântuirea sufletului relevă preocuparea pentru viața de apoi, fapt observat deseori și vizual prin prezentarea ctitorilor sau donatorilor în fața donatarilor, de obicei Iisus Hristos sau Maica Domnului, care stau pe tron, calea spre spațiul divin fiind uneori deschisă de către un intercesor care preia macheta ctitoriei, sau sunt reprezentați în ipostaza *Judecății din Urmă*.

Un aspect foarte important de menționat este acela că permisiunea de ctitorire a unui lăcaș de cult sau așezământ monahal nu asigură tuturor ctitorilor sau donatorilor dreptul la înhumare, asemenea dreptului de a avea reprezentare votivă în interiorul lăcașului de cult.

Al treilea capitol face referire la aspectul imaginilor votive din Transilvania, filierele pe care au apărut, schemele compoziționale pe care le urmăresc, elementele specifice redării ctitorilor în această zonă, dar și modul în care a fost influențată realizarea acestora de către diverși factori.

Aspecte artistice similare cu reprezentările votive de pe teritoriul României întâlnim în bazilicile bizantine și, într-un număr mai mare, în ctitoriile medievale din Serbia și Bulgaria. Aceste reprezentări au o influență foarte mare asupra imaginilor cu ctitori din provinciile românești prin circulația zugravilor, un rol esențial în aceste schimburi culturale fiind relațiile politice, economice și culturale ale domnilor români cu aceste țări. Totodată, originea soțiilor acestora are un rol bine definit în anumite aspecte legate de construcția ctitoriei sau vestimentația în care sunt reprezentate alături de domnitori.

Existența simultană a celor două confesiuni în zona Transilvaniei și a conlocuirii mai multor naționalități, dar și originea ctitorilor sau a unor rude ale acestora din alte zone geografice, se reflectă în tablourile votive prin vestimentații care combină piese de factură locală cu cele provenite din mediul occidental sau răsăritean. O influență pregnantă asupra acestor imagini o au și diferitele stăpâniri din provinciile românești. Gesturile și postura ctitorilor sunt cele bizantine, întâlnite de regulă și în imaginile votive din Moldova și Țara Românească sau în pictura occidentală. Imaginile donatorilor din bisericile de rit catolic sunt influențate de picturile din mediul occidental, figuri asemănătoare acestora fiind reprezentate în fresce, tablouri sau altare poliptice.

Tabloul votiv din Transilvania este un semn al statutului social înalt, deseori fiind ilustrate anumite elemente care dovedesc acest lucru, dar și al afirmării pe plan social. Pe de altă parte, are și rolul de legitimare a persoanei și personalității ctitorului sau a donatorului bisericii, dar și acela de a oferi anumite informații privind perioada în care a fost făcut actul de ctitorire prin însemnări regăsite în pisaniile pictate sau săpate în apropierea tablourilor votive.

Cel de-al patrulea capitol debutează cu prezentarea imaginilor ctitorilor bisericilor din Țara Hațegului analizate anterior și de către cercetătorii Elena Dana Prioteasa și Zeno Karl Pinter, completate cu anumite informații și opinii rezultate din cercetarea proprie, continuând cu analiza imaginilor votive cercetate personal sub aspect iconografic și iconologic, tratate atât particular, cât și în contextul programelor iconografice din care fac parte.

Prezența acestor tablouri votive în ansamblul arhitectural și iconografic al lăcașurilor de cult are mai multe conotații conștientizate atât de către comanditar, cât și de zugrav. Ilustrarea în naos reprezintă apartenența pe de-o parte la comunitatea de credincioși, dar și participarea la serviciului liturgic de pomenire cu ocazia slujbelor defășurate în biserică. În paralel, reprezentarea în pronaos avea caracter funerar, acest aspect nefiind valabil în toate cazurile ținând cont de reprezentările de la Sâmbăta de Sus, unde singurul mormânt, al mitropolitului care a renovat schitul, a fost situat temporar în acest spațiu, sau de la Teiuș, unde criptele sunt situate în naos.

Imaginile votive sunt dominate de misticism, atmosfera interioară a acestora fiind redată prin elementele componente, fiecare cu un rol bine stabilit prin tradiție sau pură dorință a ctitorului, respectiv a zugravului subordonat lui. Actul de donație face trecerea de la starea materială la starea spirituală, acest lucru putând fi observat nu numai prin poziționarea într-un anumit loc al programului iconografic, ci și prin jertfa pe care ctitorul o face cu smerenie, reflectând la mântuirea sufletului, iertarea păcatelor și protecția divină.

După cum se poate observa din cele menționate, studiile de caz nu s-au axat doar pe analiza iconografică a reprezentării ctitorilor, ci și pe cea iconologică, fiecare gest, trăsătură, poziționare sau element reprezentat în această imagine inclusă în programul iconografic al lăcașurilor de cult având anumite semnificații sau oferindu-ne informații de natură istoric-documentară.

Capitolul se încheie cu prezentarea unei imagini cu donator, pierdută în anul 2001, prin care se face treptat introducerea spre ultimul capitol al tezei.

Capitolul cinci face referire la starea de conservare a monumentelor, mai exact a ansamblurilor murale și a imaginilor votive. În prima parte a capitolului sunt expuse câteva noțiuni generale despre istoricul tehnicii de pictură în frescă, precum și felul în care este influențată de diverși factori care contribuie la alterarea stării de conservare a acesteia. În cea de-a doua parte a capitolului sunt enumerate monumentele, respectiv imaginile votive, indicându-se aspecte legate de starea de conservare, intervenții anterioare și eventuale propuneri de stopare a procesului de degradare a acestora.

Lucrarea se încheie cu concluziile cercetării, bibliografia utilizată și anexele cu fragmente documentare, imagini, reconstituiri grafice sau editări digitale ale tablourilor votive sau ale unor fragmente murale reprezentative pentru cercetare, precum și imagini la care ne-am raportat în decursul cercetării pentru clarificarea unor aspecte aduse în discuție.

Cuvinte cheie: tablou votiv, Transilvania, ctitor, pictura murală, donator, patronaj, fondator, portret, costume, gesturi, postură, chivot, arme, ctitorie, legitimare dinastică, intercesor, inscripție votivă, pisanie, stare de conservare, sfinți militari, cei trei regi sfinți maghiari, Sfinții Împărați Constantin și Elena, Sfânta Cruce, Judecata de Apoi, program iconografic.

CUPRINS

SUMAR.....	i
CUPRINS.....	xvii
INTRODUCERE.....	1
CAPITOLUL I. ABORDAREA METODOLOGICĂ. DELIMITAREA SPAȚIO- TEMPORALĂ (PERIOADA ȘI ARIA DE CERCETARE).....	8
I.1. IZVOARE. MONUMENTE.....	9
I.2. SURSE ARHIVISTICE.....	10
I.3. STADIUL CERCETĂRIILOR PRIVIND TABLOUL VOTIV ÎN TRANSILVANIA. 10	
I.4. TABLOUL VOTIV SURSĂ DE CERCETARE/ DOCUMENTARE	16
I.4.1. Definirea termenilor folosiți	17
I.4.2. Ctitoriile în Bizanț și țările de influență bizantină - tipuri, etape ale fondării și persoane cu rol de fondatori și patroni ai acestora.....	24
I.4.3. Ctitori, ctitorii, patronaj	30
I.4.4. Amplasarea portretelor de ctitori	36
CAPITOLUL II. PROGRAMUL ICONOGRAFIC AL BISERICILOR DIN TRANSILVANIA ȘI DISPUNEREA TABLOURILOR VOTIVE.....	38
II.1. PREZENTAREA PROGRAMELOR ICONOGRAFICE ÎN PARCURS ISTORIC (SECOLELE XIV-XVIII).....	38
II.2. ORIGINEA ȘI EVOLUȚIA TABLOULUI VOTIV	52
II.2.1. Elemente constitutive	52
II.2.2. Coroana, încoronarea și imaginea imperială în scenele votive	62
II.2.3. Caracter memorial și legitimare dinastică	76
II.2.4. Intercesorul, inscripțiile votive și statutul social al ctitorilor	81
II.2.5. Tipuri compoziționale de influență bizantină.....	84

II.2.6. Imaginile votive din mediul occidental/ modelul occidental.....	84
CAPITOLUL III. TABLOUL VOTIV ÎN TRANSILVANIA.....	86
III.1. CARACTERISTICI TEHNICE – ELEMENTE DE COMPOZIȚIE	88
III.1.1. Portretul miniatural în compoziția votivă - expresie a ctitoriei comune	91
III.1.2. Reprezentarea hramului.....	95
III.1.3. Compozițiile votive în bisericile catolice din Transilvania.....	95
III.2. AMPLASAREA TABLOURILOR ȘI COMPOZIȚIILOR VOTIVE ÎN SPAȚIUL BISERICII.....	97
III.3. INFLUENȚE STILISTICE - CONTRIBUȚII ORIGINALE	99
CAPITOLUL IV. STUDII DE CAZ.....	132
IV.1. BISERICA ORTODOXĂ „SFINȚII APOSTOLI PETRU ȘI PAVEL”, COMUNA PREJMER, JUDEȚUL BRAȘOV.....	132
IV.2. BISERICA VOIEVODALĂ A MÂNĂSTIRII BRÂNCOVEANU, COMUNA SÂMBĂTA DE SUS, JUDEȚUL BRAȘOV	137
IV.3. BISERICA „SFINȚII ARHANGHELI MIHAIL ȘI GAVRIL”, OCNA SIBIULUI, JUDEȚUL SIBIU	141
IV.4. BISERICA „SFÂNTUL NICOLAE”, COMUNA TURNU ROȘU (PAROHIA PORCEȘTI), JUDEȚUL SIBIU.....	144
IV.5. BISERICA GRECO-CATOLICĂ „INTRAREA ÎN BISERICĂ A MAICII DOMNULUI”, TEIUȘ, JUDEȚUL ALBA.....	148
IV.6. BISERICA „SFÂNTUL GHEORGHE”, SAT STREISÂNGEORGIU, JUDEȚUL HUNEDOARA.....	152
IV.7. BISERICA „SFÂNTUL NICOLAE”, COMUNA RIBIȚA, JUDEȚUL HUNEDOARA.....	156
IV.8. BISERICA „ADORMIREA MAICII DOMNULUI”, SAT STREI, JUDEȚUL HUNEDOARA.....	159
IV.9. BISERICA „SFÂNTUL NICOLAE”, SAT LEȘNIC, JUDEȚUL HUNEDOARA. 162	
IV.10. BISERICA „ADORMIREA MAICII DOMNULUI”, COMUNA CRIȘCIOR, JUDEȚUL HUNEDOARA	166

IV.11. BISERICA REFORMATĂ-CALVINĂ, SAT SÂNTĂMĂRIA ORLEA, JUDEȚUL HUNEDOARA.....	169
IV.12. BISERICA VOIEVODALĂ „ADORMIREA MAICII DOMNULUI", COMUNA HĂLMAGIU, JUDEȚUL ARAD	170
IV.13. BISERICA EVANGHELICĂ „SFÂNTUL NICOLAE” DIN DEAL, SIGHIȘOARA, JUDEȚUL MUREȘ	172
IV.14. BISERICA NEAGRĂ DIN BRAȘOV, JUDEȚUL BRAȘOV.....	175
IV.15. CATEDRALA EVANGHELICĂ C.A. „SFÂNTA MARIA” DIN SIBIU, JUDEȚUL SIBIU.....	179
IV.16. CATEDRALA ROMANO-CATOLICĂ „SFÂNTUL MIHAIL” DIN CLUJ-NAPOCA, JUDEȚUL CLUJ	182
IV.17. BISERICA „BUNA VESTIRE”, SAT ROȘCANI, JUDEȚUL HUNEDOARA ...	184
IV.18. BISERICA PAROHIALĂ „SFÂNTA MARGARETA”, TURNUL MARIEI, MEDIAȘ, JUDEȚUL SIBIU.....	187
IV.19. BISERICA EVANGHELICĂ FORTIFICATĂ DIN COMUNA HOMOROD, JUDEȚUL BRAȘOV	189
CAPITOLUL V. STAREA DE CONSERVARE A MONUMENTELOR	191
V.1. TEHNICA DE LUCRU ȘI INFLUENȚA ACESTEIA ASUPRA STĂRII DE CONSERVARE	191
V.2. STAREA DE CONSERVARE A TABLOURILOR VOTIVE ÎN ANSAMBLUL MONUMENTULUI.....	203
V.2.1. Ribița	204
V.2.2. Crișcior	204
V.2.3. Streisângeorgiu	205
V.2.4. Leșnic	205
V.2.5. Hălmagiu	206
V.2.6. Strei	206
V.2.7. Sântămărie Orlea	207
V.2.8. Teiuș	207

V.2.9. Prejmer	208
V.2.10. Turnu Roșu	208
V.2.11. Ocna Sibiului	210
V.2.12. Sâmbăta de Sus	210
V.2.13. Roșcani	210
V.2.14. Homorod	211
V.2.15. Biserica „Din Deal” de la Sighișoara	211
V.2.16. Biserica „Sfântul Mihail” din Cluj-Napoca	211
V.2.17. Biserica Evanghelică din Sibiu	212
V.2.18. Biserica Neagră din Brașov	212
V.3. INTERVENȚII ANTERIOARE	212
V.3.1. Ribița	212
V.3.2. Crișcior	213
V.3.3. Streisângeorgiu	213
V.3.4. Hălmagiu	214
V.3.5. Strei	214
V.3.6. Teiuș	214
V.3.7. Prejmer	215
V.3.8. Turnu Roșu	215
V.3.9. Ocna Sibiului	215
V.3.10. Sâmbăta de Sus	215
V.3.11. Homorod	216
V.3.12. Sighișoara	216
V.3.13. Cluj-Napoca	216
V.3.14. Sibiu	216
V.3.15. Brașov	217
V.4. PROPUNERI DE RESTAURARE	217
CONCLUZII	219

BIBLIOGRAFIE	230
SURSE BIBLIOGRAFICE	230
SURSE DIGITALE.....	239
ANEXE	241
DICȚIONAR DE TERMENI.....	241
LISTA ILUSTRĂȚILOR.....	246